

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ШКОЛЯРІВ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Актуальність теми. Кардинальні соціально-економічні зміни, що відбулись протягом останнього часу в суспільстві, високі темпи розвитку науки і техніки, поява нових галузей професійної діяльності обумовлюють необхідність перегляду підходів до вирішення багатьох психолого-педагогічних проблем загальноосвітньої школи, зокрема – підготовки старшокласників до професійного самовизначення. Ця проблема є соціальною, економічною і водночас психолого-педагогічною. Від правильного її розв'язання залежить забезпечення всіх ділянок суспільного виробництва професіоналами, раціональне відтворення й використання трудових ресурсів, піднесення продуктивності праці і задоволення кожної людини обраною нею професією.

Мета дослідження: аналіз професійного самовизначення школярів як психолого-педагогічної проблеми.

Проблема підготовки підростаючого покоління до свідомого професійного самовизначення є предметом дослідження багатьох дослідників. Так, психолого-педагогічні аспекти підготовки молоді до свідомого вибору професії проаналізовано в дослідженнях П.Атутова, Г.Баса, С.Батишева, Ю.Гільбуха, О.Голомштока, Є.Клімова, М.Захарова, Г.Костюка, В.Моляко, Є.Павлютенкова, К.Платонова, К.Сазонова, В.Симоненка, С.Чистякова, Б.Федоришина, М.Янцура.

Соціально-економічним передумовам професійного самовизначення молоді присвячені праці В.Єндальцева, Г.Корякова, І.Назімова, В.Савченка, М.Тітма, Г.Чередніченка, В.Шубкіна, В.Ядова.

Проблему вибору майбутнього фаху в історико-педагогічному аспекті досліджували В.Аванесов, А.Вихрущ, М.Ільюк, В.Рак.

Зарубіжний досвід професійної орієнтації молоді, що навчається, знайшов відображення в роботах С.Дармодехіна, Г.Дмитрієва, І.Коростеня, М.Павлової, Г.Терещука, Ю.Укке.

У структурі особистості однією із визначальних її сторін є процес самовизначення, що розглядається у філософії, соціології, педагогіці та психології. У теоретичних дослідженнях проблеми самовизначення особистості визначальними є такі її аспекти як суспільна сутність та природа, поєднання об'єктивного та суб'єктивного, класифікація спрямованостей у суспільстві та ін.

У педагогічному контексті сутність самовизначення особистості полягає у її формуванні. Відомо, що процес формування починається з процесу самовизначення сутності особистості, яку доцільно розглядати на основі психологічного аналізу проблеми.

Поняття “самовизначення” використовується у науковій літературі у досить широкому діапазоні значень. Його трактування залежить як від розуміння певними авторами психологічного змісту процесів індивідуального самовизначення особистості так і від акцентованих аспектів при вивченні цих процесів різними галузями психології та педагогіки. Такі терміни як “життєве самовизначення”, “соціальне самовизначення”, “професійне самовизначення” тощо, відображають різні психологічні явища і стосуються різних сторін життя молоді людини [1,7].

Соціальне самовизначення – це визначення себе відносно вироблених у суспільстві і прийнятих даною людиною критеріїв приналежності до певної сфери суспільних відносин і певного соціального кола, обмеження себе деяким колом професій. Життєве самовизначення – це визначення себе відносно загальнолюдських критеріїв сенсу життя і реалізація себе на основі цього самовизначення [8,46].

Потреба старшокласників у самовизначенні, пошук свого місця у житті

ведуть до появи потреби у професійному самовизначенні. У цей період головна роль припадає на розвиток інтересу до професії, відповідних мотивів і вже потім здібностей.

А.Маркова трактує, що професійне самовизначення – це визначення людиною себе відносно вироблених у суспільстві і прийнятих нею критеріїв професіоналізму (від просто приналежності до професії, або оволодіння фаховою освітою до індивідуального творчого внеску в професію) [6, 68].

Ця точка зору тісно пов'язана з позицією Л.Виготського, який вважав, що вибір професії – це, поряд із вибором професійного виду діяльності, є визначенням свого життєвого шляху, свого покликання, спосіб включення в життя соціального середовища. У виборі професії, на думку дослідника, знаходять своє відображення ідейні і моральні мотиви, він обумовлений здібностями, інтересами і схильностями, самооцінкою і рівнем домагань учня, його емоційними установками, розвитком вольових якостей, а також усією системою ціннісних орієнтацій [3].

Процес вибору професії – це активний пошук особистості свого призначення, який необхідно розглядати з двох позицій: із позиції самого суб'єкта, його інтересів, здібностей, можливостей, індивідуальних особливостей, та з позиції професії, що ставить специфічні вимоги до працівника.

На процес професійного самовизначення школяра активно впливає ряд чинників, а саме:

- соціально-економічні (моральні і матеріальні стимули даної професії, престиж, ставлення до людини, що обрала ту або іншу професію);
- соціально-психологічні (вплив соціального оточення – сім'ї, однокласників, референтної групи);
- власне психологічні чинники (інтереси і схильності особистості, рівень її інтелектуального і особистісного розвитку);

- індивідуально-психофізіологічні особливості (основні особливості нервової системи, виражені в особливостях різних темпераментів і динаміки протікання психічних процесів у їхньому прояві до різних видів діяльності).

На процес професійного самовизначення впливають зовнішні і внутрішні чинники. Зовнішні обумовлені змінами самої професії (з'являються нові технології, принципово нові напрями професійної діяльності, зокрема – підприємництво), вимогами суспільства до неї, змінами взаємин даної професії з іншими професіями. Внутрішні чинники визначаються змінами уявлень людини про професію, критеріями оцінки людиною самої професії і досягнутим рівнем професіоналізму в ній.

Аналізуючи професійне самовизначення П.Шавір звертає увагу на особистісні передумови вибору професії, які поділяються на дві групи: особливості, що забезпечують можливість успішного вибору, хоча прямо не беруть участі в його активізації (аналітичні здібності, розвинене абстрактне мислення, адекватна самооцінка) та компоненти спрямування особистості, які “динамізують” процес професійного самовизначення і обумовлюють “вибірковість реагування” школяра [12,20]. Основними особистісними факторами, що активізують вибір майбутньої професії, є потреба особистості у професійному самовизначенні (предметом якої є конкретна ділянка об'єктивної реальності) і потреба у визначенні сенсу життя (предметом якої є власна особистість, як суб'єкт діяльності). Потреба у професійному самовизначенні – це головна потреба особистості у юнацькому віці [12, 52].

Професійне самовизначення встановлює відповідність між індивідуально-психологічними, особистісними особливостями та специфічними вимогами тієї або іншої професії. З огляду на це, М.Піддячний визначає такі його види:

- *довідкове*, в ході якого школярі з'ясовують для себе існуючі канали працевлаштування, вимоги прийому на роботу і навчання, можливості

освоєння різних професій, терміни підготовки, систему оплати праці, санітарно-гігієнічні умови та професійний ріст;

- *діагностичне*, спрямоване на вивчення особистості, її інтересів, нахилів, здібностей з метою виявлення відповідності їх професії, що обирається;

- *формує*, мета якого – здійснювати керівництво, корекцію вибору професії школярами. Вони розраховані на тривалий період часу, припускають систематичне спостереження за змінами особистості школяра і т. ін.;

- *медичне*, мета якого – виявлення стану здоров'я школяра, медичних протипоказань до різних професій [9,28].

У ході професійного самовизначення вирішуються наступні основні завдання: аналізується і здійснюється процес особистісного самовизначення; виробляється і здійснюється порівняння структури особистості і психологічних вимог професії; визначаються шляхи подальшого розвитку особистості, цілеспрямованого удосконалення її структури. При розв'язанні цих завдань розкриваються суб'єктивні чинники, які обумовлюють вибір професії й успішність діяльності в ній.

Досліджуючи проблему професійного самовизначення учнів, потрібно приділяти увагу структурі готовності школярів до вибору майбутньої професії. Окремі компоненти структури готовності молоді до професійного самовизначення, а саме: когнітивний, мотиваційний, практично-дійовий, креативний, самооціночний розглядаються в роботах Г.Бас, С.Богомаза, В.Бондаря, Т.Горюнової, Г.Костюка, В.Каценка, Г.Левченка, Є.Павлютенкова та ін.

Когнітивний компонент готовності до професійного самовизначення характеризується такими показниками: наявність знань щодо індивідуальних особливостей; інформованість про світ професій; інформованість щодо вимог, які ставить професія, що обирається, до індивідуальних характеристик людини [7].

Мотиваційний компонент готовності передбачає сформованість позитивних мотивів ставлення до професії: моральних, соціальних, пізнавальних, творчих, наявність інтересу до професії. Мотиваційний компонент визначається моральними якостями і функціональними властивостями особистості, а також специфічними особливостями трудової діяльності, готовність до якої формується.

Мотиваційний компонент має складну динамічну структуру, складові частини якої певним чином супідрядні, взаємозалежні і взаємообумовлені. У склад мотиваційного компонента, що відбиває зміни в потребно-мотиваційній сфері особистості, входять відповідні потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, інтереси, схильності, установки. Головне місце в структурі мотиваційного компонента займають мотиви. Мотиви – це показник усвідомленості вибору професії. В основі мотивів лежать потреби, які пов'язані з новою соціальною позицією школяра, майбутнього члена суспільства [5,27].

Під мотивом, згідно твердження С.Рубінштейна, слід розуміти те, для чого здійснюється діяльність, що відрізняється від мети, на яку ця діяльність спрямована [10,51].

Мотиви спонукають людську поведінку, в якості якої можуть виступати зовнішні предмети, уявлення, ідеї, почуття, тобто все, в чому знайшли своє вираження потреби [4,28]. Отже мотиви – це все те, що спонукає людину до діяльності.

Мотиви вибору школярами майбутньої професії поділяють на зовнішні (соціальні, утилітарні) та внутрішні (навчальні, професійні). Загальними критеріями виявлення мотивів є їх стійкість, усвідомлюваність, дієвість.

Наступний показник мотиваційного компоненту – професійний інтерес. Професійний інтерес трактується як “вибіркове, емоційне, пізнавальне ставлення, що виражається в прагненні до певного виду діяльності, до практичного оволодіння нею” [2,12]. Дослідники Р.Атахов, В.Загвязинський, Г.Щукина виділяють такі його основні характеристики як конкретність і

цілеспрямованість, оскільки він виникає в результаті знайомства з певною сферою трудової діяльності, а також його сталість, якщо даний інтерес одержує підкріплення у відповідній діяльності.

Професійний інтерес містить у собі пізнавальний інтерес, тому що він є особливою вибірковою спрямованістю особистості на процес пізнання, а його вибіркового характер виражений у тій або іншій предметній галузі знань [13].

Отже, розвиток і формування професійних інтересів тісно пов'язані з пізнавальними інтересами, які спрямовані на розуміння сутності професії, оволодіння знаннями про неї, оволодіння не тільки практичними, але і теоретичними основами професії. У цьому випадку, чим сильніше виражений професійний інтерес, тим глибше потреба в оволодінні знаннями про професію.

Наступний показник мотиваційного компоненту – професійні наміри. Професійні наміри виникають на основі потреб. Це вольовий акт, внутрішня спрямованість діяти в майбутньому в певному напрямку.

Наміри, на думку С.Рубінштейна є свідомим актом, який виникає в тих випадках, коли мету тяжко досягнути і реалізація її зустрічає на своєму шляху перепони [10, 633].

Отже, ставлення старшокласників до вибору майбутньої професії визначають інтереси, мотиви й наміри, які, в сукупності з іншими компонентами, забезпечують відповідний рівень виконання цієї діяльності, усвідомлення учнями суспільної та особистісної значущості праці.

Практично-дійовий компонент передбачає наявність в учня вмінь розробляти особистий професійний план та здійснювати заходи щодо його реалізації.

Професійний план, являє собою певний розумовий, уявний образ майбутнього професійного шляху. Професійний план можна охарактеризувати як послідовність завдань, які учневі необхідно вирішувати в майбутньому для досягнення життєвої мети, пов'язаної з майбутньою

професійною діяльністю. Професійний план повинен бути самостійним, повним, реалістичним, стійким та містити такі елементи: головна мета, найближчі та віддалені конкретні цілі, шляхи та засоби їх досягнення, зовнішні та внутрішні умови досягнення поставлених цілей, резервні варіанти цілей та шляхів їх досягнення.

Креативний компонент готовності означає сформованість у старшокласників раціоналізаторського активно-перетворюючого ставлення до праці, потреби приймати участь в технічній творчості, раціоналізаторській і винахідницькій діяльності.

Психологічний компонент готовності до професійного самовизначення включає в себе індивідуально-психологічні якості особистості, наявність яких є передумовою успішного оволодіння обраним видом трудової діяльності. Тобто професійно-важливі якості особистості. Серед них, на наш погляд, перш за все потрібно виділити здібності.

Здібності притаманні будь-якій нормальній людині, їх можна розвивати і тренувати. Здібності людей не тільки проявляються, але і формуються під час їх трудової діяльності [11].

У процесі формування потребно-мотиваційної сфери, здібності учнів старших класів мають регулюючу роль, тому важливо визначити їх співвідношення у плані педагогічного впливу на свідомий вибір професії старшокласниками. Відомо, що в індивідуальних здібностях розрізняють як загальні, так і спеціальні. І якщо перші дозволяють людині оволодівати різними видами трудової діяльності, то спеціальні – продуктивно виконувати специфічні функції та працювати за відповідними професіями, що вимагають спеціальної підготовки на основі необхідних здібностей.

Самооціночний компонент готовності до професійного самовизначення визначає здатність співвіднесення учнями старших класів своїх індивідуальних особливостей і рівня підготовки з професійними вимогами даної професії.

Отже, аналіз праць і власні спостереження дають підставу вважати, що підготовка молоді до професійного самовизначення – це складний довготривалий процес, здійснення якого можливе лише за умови врахування соціально-економічних змін у суспільстві та індивідуально-психологічних особливостей кожного школяра. Лише загальними зусиллями ми можемо успішно розв'язати важливе і відповідальне завдання – підготувати всебічно розвинених, працьовитих, активних працівників, які свідомо обирають свій професійний шлях.

1. Абульханова – Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Атаханов Р., Загвязинский В. Методология и методы психолого-педагогического исследования. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
3. Выготский Л.С. Педология подростка : проблемы возраста // Собр. Соч. : в 6 т – Т. 4. – М., 1983. – С. 6-223.
4. Здравомислов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М., 1986. – 187 с.
5. Изучение мотивации поведения детей и подростков / Под. ред. Л.И.Божович и Л.В. Благоннадёжный. – М.: Педагогика, 1972. – 350 с.
6. Маркова А.М. Психология профессионализма. – М.: ” Знание ”, 1996. – 308с.
7. Мачуський В.В. структурні компоненти та критерії оцінки готовності старшокласників до професійного самовизначення у сфері технічної діяльності // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. № 3. – 2001. – С. 10 – 14.
8. Пасичник Р.Ф. Вплив особистісного самовизначення людини на формування її професійних здібностей // Психологія професійної діяльності і спілкування / За ред. Л.Е. Орбан, Д.М. Гриджа. – К.: “ Преса України”, 1997. – С. 22-29.
9. Піддячний М.І. Організаційно-педагогічні умови підготовки старшокласників до професійного самовизначення у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах / АПН України Інститут проблем виховання: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 2002. – 181 с.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – М.: Мин. прос. РСФСР, 1946. – 704 с.
11. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.; Педагогика, 1973. – 423 с.

12. Шавир П.А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности. – М.: Педагогика, 1981. – 96 с.

13. Щукина Г.И. Проблема познавательного самоопределения в педагогике. – М.: Педагогика, 1971. – 352 с.

Т.Б. Козак

У статті висвітлюється проблема професійного самовизначення. Розглядаються види професійного самовизначення і основні компоненти готовності учнів до вибору майбутньої професії. Проаналізовані різноманітні чинники, що впливають на процес професійного самовизначення.

Ключові слова: самовизначення, вибір професії, особистість, мотиви, професійне самовизначення, професійний інтерес, професійний план, компоненти професійного самовизначення: когнітивний, креативний, мотиваційний, практичний, психологічний, самооціночний.

Tetyana Kozak

In the article there has been covered the problem of occupational self-determination. There have been considered the kinds of occupational self-determination and main components of students' preparedness to future occupational choice. There have been analyzed various factors that influence the process of occupational self-determination.

Key words: self-determination, occupational choice, personality, motive, occupational self-determination, vocational interest, vocational plan, components of occupational self-determination: cognitive, creative, motivational, practical, psychological, self-appreciable.

